

10. Дубрівний П. Крайове господарське товариство “Сільський господар” у Львові. 1899–1944 рр. / Дубрівний П., Каплистий М., Боровський М. – Нью-Йорк : [б. в.], 1970. – 600 с.
11. Лукасевич М. Остап Луцький / М. Лукасевич // Українські кооператори. – Л., 1999. – Кн. 1. – С. 315–326.
12. Макарчук С. Динаміка української еміграції із Західної України в 20–30 рр. ХХ ст. / С. Макарчук // Українська еміграція : історія і сучасність. – Л. : Каменярь, 1992. – С. 116–119.
13. Маланчук О. Кооперація в Зборівщині / О. Маланчук // Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи : історико-мемуарний і літературний збірник. – Торонто ; Нью-Йорк ; Сідней : Вид-во комітету Зборівщини, 1985. – 1056 с.
14. Матейко Р. Андрій Палій / Р. Матейко // Українські кооператори. – Л., 1999. – Кн. 1. – С. 393–401.
15. Сеньків М. Сільськогосподарська кооперація в західноукраїнському селі 1921–1939 рр. / М. Сеньків. – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2001. – 36 с.
16. Скурська-Хомова М. Філіяльна секція господинь товариства “Сільський господар” у Зборові / М. Скурська-Хомова // Крайове господарське товариство... – С. 319–321.
17. Струк З. Діяльність українських кооперативів у Західній Україні (1921–1939 рр.) / З. Струк. – Л. : ВЦ Львів. ун-ту, 2000. – 153 с.
18. Струк З. Організація кооперацій на західноукраїнських землях у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) / З. Струк. – Л. : ВЦ Львів. ун-ту, 2000. – 138 с.
19. Гелей С. Українські кооператори. Кн. 1 / Гелей С., Бабенко С., Гончарук Я. – Л. : Укоопосвіта, 1999. – 454 с.
20. Шопоняк О. Український кооперативний рух на Рогатинщині в 1920–1930-х рр. / О. Шопоняк // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. – Л., 2001. – Т. 2 – С. 173–179.

In this article it has been analysed forms and methods of the cultural and educational activity of the Ukrainian cooperation in the Galician village during the war period. It has been shown that the cooperation gave the material help cultural and educational institutions. The cooperation contributed to the cultural and educational growth of the Galician peasants through the wide system of cooperative education, periodicals, printing special literature. The literature, first of all, was aimed at bringing up self-conscious individuals and educated persons.

Key words: Galician village, cultural and educational activity, publishing, the system of cooperative education, periodicals, denationalization.

УДК 94 (477) “1927–1934”

ББК 63.3 (4 Укр) 6

Степан Борчук

УКРАЇНЬСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА: СКРИПНИКІВСЬКА ДОБА (1927–1934 рр.)

У статті йдеться про започаткування та видання “Української Радянської Енциклопедії”, зокрема, з’ясовано складні підготовчі етапи створення видання, концепцію енциклопедії, аспекти відображення інформації та ідеології тощо.

Ключові слова: “Українська Радянська Енциклопедія”, радянська доба, націоналістичні тенденції, націонал-комунізм.

Прагненням залишити свій слід в історії енциклопедичної справи, зміцнити власне становище в соціогуманітарній сфері позначені вже перші кроки більшовицького владарювання на теренах колишньої імперії Романових. Нова адміністрація приділяла пильну увагу питанням підготовки “справді наукових, що відображають передовий революційний світогляд робітничого класу й пройнятих духом воєнничої більшовицької партійності” енциклопедичних видань.

У 1925 р. постановою ЦВК СРСР створюється акціонерне товариство “Советская Энциклопедия”. І вже в 1928–1931 рр. з’являється на світ десятитомна “Малая Советская Энциклопедия” (друге її видання в 11-ти т. надруковане в 1933–1947 рр.). Перша 65-томна (фактично 66-томна, ураховуючи заключний том “СРСР”) “Большая

Советская Энциклопедия” (“БСЭ”) видавалася впродовж 1925–1947 рр. (друге видання – 1949–1958 рр., у 51 т.) [1, с.182–189]. Бажання наслідувати приклад “старшого брата”, а можливо, і сказати власне слово в енциклопедичній галузі було притаманне й владним структурам “другої радянської республіки” – УРСР. Очевидно, давався взнаки й виразний ще у 20-х роках струм “націонал-більшовизму” (або “націонал-комунізму”), коли відоме гасло Миколи Хвильового “Геть від Москви!” принаймні неофіційно поділялося певною частиною і рядових українських комуністів, і керівних кадрів КП(б)У. Згадаймо також і тогочасну офіційну політику “українізації”, і короткочасний національно-культурний ренесанс, котрий, попри всі владні намагання, усе ж таки не вкладався у вузьке річище ортодоксальної більшовицької ідеології, а шукав собі більшого простору, інших цілей.

У зв’язку із цим, Політбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні 26 жовтня 1927 р. ухвалило: “а) визнати за необхідне приступити до видання Української Радянської Енциклопедії; б) для детальної розробки всіх питань, що зв’язані з виданням енциклопедії, утворити комісію в складі тт. Скрипника (голова), Затонського, М.Попова, Хвилі, Шліхтера, Гопнер з тим, аби постанову уряду про видання Української Радянської Енциклопедії було опубліковано до Х роковин існування УРСР” [2, арк.606]. Згадане рішення Політбюро знайшло свій розвиток під час роботи Х з’їзду КП(б)У (Харків, 20–29 листопада 1927 р.). У резолюції з’їзду “Про завдання культурного будівництва на Україні”, зокрема, наголошувалося: “Зростання української культури за роки існування Радянської влади висуває вже потребу поставити велике наукове завдання – видати велику радянську українську енциклопедію. З’їзд доручає Центральному Комітетові розробити це питання” [3, с.403].

Важливо, що в згаданій компартійній ухвалі йшлося саме про “Велику Радянську Українську Енциклопедію”. Утім, уже невдовзі формат видання виразно змінився до “звичайної” “Української Радянської Енциклопедії” (УРЕ), що ідеально відповідало тогочасним взаєминам двох столиць – Москви й Харкова (союзний центр – республіканська периферія (провінція).

Порушене й актуальне восени 1927 р. питання про видання власної республіканської енциклопедії, відтак ненадовго відходить у тінь: на часі нагальніші справи – внутрішньопартійна боротьба, розлом у Компартії Західної України, сталінська форсована колективізація, стрибок у “надіндустріалізацію”. Розв’язувати ці питання та водночас готувати енциклопедичні томи могла собі дозволити в той час лише Москва, маючи у своєму розпорядженні приборкану “стару” і виплекану “нову” інтелігенцію. Для цих генерацій людей розумової праці енциклопедичні видання були справою звичною, продовженням чогось уже добре й давно знайомого – нав’язуванням обірваної російської традиції.

Інша справа в Україні, де “стара” інтелігенція все ще була неприборканою, віддавала перевагу національним цінностям, а нова (на кшталт М.Хвильового) виявляла виразні “націоналістичні” (націонал-комуністичні) тенденції. “Автокефально-вуанівська” любов до “неньки-України” була властива широким колам вітчизняної наукової, вузівської та культурно-освітньої інтелігенції. Тільки в середині 1929 р. владним структурам удалося покінчити з академічним автономізмом й опанувати ВУАН, майже рівночасно розгорнувши підготовку першого гучного процесу над українською інтелігенцією – так званої справи “Спілки Визволення України” [4; 5]. Лише подолавши згадані “перешкоди”, можна було повернутися до питання про видання “УРЕ”. Тим більше, що й “підганяла” відділена від УРСР державним кордоном Західна Україна, де власними силами (переважно колом учених Наукового товариства ім. Шевченка у Львові) вирішувалася енциклопедична справа, з якою зволікали в Харкові. Упродовж 1930–1935 рр. у Львові за редакцією І.Раковського було видано тритомну “Українську Загальну Енциклопедію” (“УЗЕ”). У зверненні до читачів, уміщеному в першому томі

“УЗЕ”, редакційна колегія наголошувала: “Невпинний розвиток людської культури постійно збільшує людське знання, яке вже давно поширилося до таких розмірів, що його не в силі охопити ніяка людина. Та чим людина культурніша, тим більше цікавиться різноманітними проявами життя, тим сильніше відчуває потребу їх розуміти. Заспокоїти цю потребу було віддавна завданням підручних книг знання, де кожний міг знайти необхідні факти та пояснення різних явищ” [9, с.4]. Такі книги знання – енциклопедії – поширені від віків серед великих культурних народів, – тільки ми досі не могли спромогтися на такий твір.

Таким чином, підготовка “УЗЕ” і поява її першого тому 1930 р. стали тим каталізатором, який активізував заходи партійно-державного керівництва УРСР щодо видання “Української Радянської Енциклопедії”. Оцінки ж львівського видання з боку радянського держaparату були відверто негативними й засадничо несправедливими (на кшталт “Видана 1930–1935 рр. так звана “Українська загальна енциклопедія” в 3-х т. написана з позицій українського буржуазного націоналізму і ні за своїм науковим рівнем, ні за своїм обсягом не є енциклопедичним виданням. Та й поданий у цьому виданні матеріал стосується здебільшого відторгнутих тоді західних областей України”) [6].

Отже, 1 березня 1930 р. відбулося засідання Комісії ЦК КП(б)У у справі видання “Української Радянської Енциклопедії”, на якому визначили склад загальної редколегії видання, зауваживши при цьому, що питання про головного редактора УРЕ вирішуватиме Політбюро ЦК. Тоді ж визначилися із структурою та редколегією відділів видання. Водночас А.Річицькому було доручено “намітити склад пайовиків акційного видавничого товариства УРЕ, статут та розмір паїв” [7, арк.31–32]. 18 березня 1930 р. Політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши за доповіддю секретаря ЦК П.П.Любченка “питання, що зв’язані з виданням Української Радянської Енциклопедії”, ухвалило: “а) затвердити редакційну колегію в складі тт. Косіора, Любченка, Скрипника, Затонського, Чубаря, Шліхтера, Хвилі, Річицького, Якіра, Порайка; б) головним редактором затвердити тов. Скрипника; в) доручити РНК видання Енциклопедії оформити в радянському порядку” [8, арк.49].

Поволі зрушив із місця й процес “оформлення в радянському порядку” видання енциклопедії. 18 травня 1930 р. відбулося засідання підготовчої комісії РНК УРСР, яка ухвалила: “1) визнати за потрібне організувати видання Української Радянської Енциклопедії на пропонуваннях від НКОсвіти УРСР засадах, для чого утворити у віданні НКОсвіти УРСР Акційне товариство, до складу якого мають увійти державні установи та підприємства, а також громадські та кооперативні організації; 2) фундаторами товариства “Українська Радянська Енциклопедія” мають бути: НКОсвіти, ВРНГ, НКЗемсправ УРСР, ВУАН і ДВУ; 3) статутний капітал товариства встановити в сумі 300 тис. крб.; 4) запропонувати всім наркоматам УРСР та іншим центральним установам передбачити в своїх бюджетах потрібні суми на придбання акцій товариства; 5) запропонувати НКФінансів УРСР відпустити на підготовчі роботи до видання Української Радянської Енциклопедії з резервного фонду РНК УРСР поточного бюджетового року 10 тис. крб. Доручити НКОсвіти УРСР в терміновому порядку затвердити статут Акційного товариства “Українська Радянська Енциклопедія” (УРЕ) і провести всі потрібні для цього підготовчі роботи” [9, арк.140–140 зв.].

7 вересня 1930 р. Секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання про змішане Акційне товариство УРЕ. Його фундаторами визначалися Наркомос, Наркомзем, Наркомторг, Наркомпоштель УРСР, ВРНГ УРСР, ВУАН, Державне видавниче об’єднання України (ДВО), ВУРПС, Вукоопспілка, Держстрах. За товариством закріплювалося колишнє приміщення Юридичного видавництва України [10, арк.61].

Упродовж 1930–1932 рр. тривало подальше структурування головної та відділівських редколегій видання, укомплектовувався штат редакторів і видавництва УРЕ,

окреслювалося коло потрібних авторів, які запрошувалися до участі в написанні статей. До честі головного редактора (він же нарком освіти УРСР 1927–1933 рр.) М.О.Скрипника слід зазначити, що серед авторів проєктованої енциклопедії були найкращі тогочасні інтелектуальні сили України.

Серед них згадаємо визначного українського географа, “українського націоналіста-культурника” (за його власним висловом), директора Українського науководослідного інституту географії та картографії в Харкові, дійсного члена ВУАН С.Л.Рудницького (1877–1937) [11]. У листі академіка від 28 березня 1931 р. до сестри та швагра в Прагу, серед іншого, ідеться: “Та найгірше придавила мене нова робота, яку на мене зложено. В нас приступлено до видавання великої Укр[аїнської] Радянської] Енциклопедії на не менше 40–45 лексиконових томів. Мене зроблено без мого старання редактором географічного відділу, що обійме 11% матеріалу (до 5 томів) і кількасот мап. Можете собі уявити яке це навантаження, коли спогадаєте, як мало в нас тут дійсних географів! Дійсно не знаю, чи не впаду під тягарем цієї праці. Але взятись до неї мушу, бо нема нікого, дійсно нікого, хто міг би мене заступити. І треба таки показати світові що й “хахли” щось путнього потраплять зробити!” [12, с.78].

На жаль, ця багатообіцяюча робота (1-й том “УРЕ” планувалося видати в травні 1932 р.) завершилася нічим. В умовах перманентних репресій проти представників вітчизняної інтелігенції, зокрема й співробітників енциклопедії, і реалізації бруталної сталінської вказівки щодо припинення “українізації” стрімко зростали обвинувачення на адресу головного редактора “УРЕ” М.О.Скрипника в потуранні “націоналістичним елементам”, протягуванні “націоналістичної контрабанди” у діяльності всього керованого ним Наркомосу та в процесі підготовки енциклопедії. Як наслідок – здійснити видання не вдалося.

5 червня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання “Про УРЕ”, констатувавши низьку продуктивність видавництва, марне витрачання державних коштів, “засміченість апарату контрреволюційним елементом”, “брак більшовицької пильності” з боку головного редактора та ін. [13, арк.123]. Зацькований обвинуваченнями, які лунали з усіх боків, 7 липня 1933 р. наклав на себе руки М.О.Скрипник. Після самогубства шквал критики на його адресу лише збільшився.

Показовою в цьому відношенні є стаття завідувача сектора науки КПВ ЦК КП(б)У М.Х.Орлова, який, до речі, до середини червня 1933 р. працював штатним редактором підвідділу точних наук УРЕ – отже, особисто ніс відповідальність за підготовку видання, у котрій на основі аналізу “Бюлетенів УРЕ” безапеляційно проголошувалося: “Потурання націоналістичним елементам, безвідповідальність, неприпустимо легковажне ставлення до надзвичайно важливої справи, невірні методологічні настанови – ось як виглядає характеристика редбюро УРЕ. Керівництво Енциклопедії, на чолі з головним редактором т. Скрипником та його заступниками Річицьким та Геттлером, не забезпечило видання УРЕ, припустивши націоналістичні настанови в роботі. Ухвалою ЦК старе керівництво знято з роботи. Треба, щоб нове керівництво забезпечило видання справді більшовицької Української Радянської Енциклопедії” [14, с.72].

22 вересня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило розгорнуте рішення “Про стан видавництва УРЕ та видання енциклопедії і словників”, у якому, зокрема, ішлося: “ЦК КП(б)У констатує, що редбюро Української Радянської Енциклопедії, що мало здійснити важливу директиву Х з’їзду про видання Української Радянської Енциклопедії як могутнього чинника української пролетарської культури, виявило цілковиту неспроможність виконати своє завдання.

Колишнє редбюро УРЕ виявило велике притуплення революційної пильності. Воно потурало яскравим націоналістичним тенденціям, неприпустимо довіряло шкідникам і контрреволюціонерам, допустило надзвичайну засміченість складу співробітників видавництва і редакції класово-ворожими елементами.

Класові вороги, шкідники і контрреволюціонери великою мірою використали УРЕ як свою організаційну і фінансову базу”.

Як наслідок – було ухвалено змінити склад редколегії, яку очолив новий нарком освіти республіки В.П.Затонський, скорочено кількість томів – до 20-ти, встановлено граничний термін завершення видання – до 1 січня 1939 р. Водночас директивно визначалося, що матеріалу з української історії, економіки, літератури, географії тощо в цій “українській” енциклопедії відводиться лише 35–40%, решта ж обсягу мала охоплювати орієнтовно всі поняття, уміщені в “МСЭ”, і додатковий потрібний матеріал з “БСЭ” [15, арк.67–68].

Заключним акордом “справи УРЕ” прозвучало рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 3 листопада 1934 р., у якому йшлося: “У зв’язку з потребою корінної перевірки матеріалів, що їх підготовляв минулий склад робітників УРЕ, – на рік припинити роботу по випуску підготовлених томів УРЕ. Апарат УРЕ розпустити. Матеріали і майно УРЕ передати Наркомосу” [16, арк.84].

І хоча ця ухвала про людське око залишала ймовірність повернення в перспективі до справи видання “Української Радянської Енциклопедії” (принаймні був визначений навіть термін – через рік), наскільки нам відомо, цей проект канув у безвість і був похований, здавалося, назавжди. Більшість провідних співробітників редакції скрипниківської “УРЕ” були репресовані [17]. Український радянський енциклопедичний струмок поглинуло відтоді загальносоюзне (російське) “море”.

Ще не знаючи про фатальну ухвалу Політбюро ЦК КП(б)У від 3 листопада, 4 листопада 1934 р. Редакційне бюро “УРЕ” в особі двох його членів – І.Шведова та В.Горба – ухвалило майже аналогічне рішення, що розпочиналося так: “1. У зв’язку з викриттям контрреволюційної троцькістської організації та її контрреволюційної діяльності на ідеологічному фронті і зняттям ряду наукових робітників з ідеологічної роботи та викладовської роботи, із яких окремі особи використовувались по роботі УРЕ як зовнішні редактори та автори (Коряк, Редін), визнати за потрібне до 15/ХІ б[іжучого] р[оку] досконало переглянути відповідні статті, що написані були або проредаговані ними. 2. Для цілковитого забезпечення ідеологічної витриманості редматеріалів першого тому УРЕ, вважати за потрібне додатково переглянути увесь матеріал першого тому до здачі його в друкарню” [18, арк.61].

Яка ж доля спіткала вже підготовлений матеріал? Зокрема, А.Кудрицький і Ф.Сарана стверджували свого часу, що “у другій половині жовтня 1934 р. перший том УРЕ з’явився друком” [19]. Це до певної міри суперечить вищезгаданій редакційній постанові від 4 листопада 1934 р.

Існують дві апокрифічні версії долі першого тому “УРЕ”. Згідно з однією з них, його надрукували в обмеженій кількості примірників і розіслали “по начальству” – вищому партійно-радянському керівництву на апробацію, і невдовзі цей обмежений наклад пішов “під ніж”. За іншою (більш сумнівною, з огляду на ті самі рішення від 3–4 листопада 1934 р.) версією, був надрукований увесь тираж першого тому, який розіслали передплатникам – установам, бібліотекам і фізичним особам. Через якийсь час його – за передплатними абонементом – примусово вилучили й також знищили. Однозначно можна стверджувати лише, що на сьогодні не пощастило віднайти жодного примірника першого тому скрипниківської “Української Радянської Енциклопедії”.

Спливло десятиріччя, перш ніж було зроблено наступну спробу видати “УРЕ”. 1944 р. за постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У “Про видання Української Радянської Енциклопедії” вдруге розпочалася її підготовка, яка раптово (в атмосфері чергових сталінських гонінь проти “українського буржуазного націоналізму”) припинилася в 1948 р.

Вдалою виявилася лише третя спроба: 1957 р. засновано Головну редакцію Української Радянської Енциклопедії під керівництвом акад. АН УРСР М.П.Бажана, зусиллями якої (і понад тисячу авторів) опублікована в 1959–1965 рр. “УРЕ” у 17-ти томах.

Але історія першого проекту підготовки й видання “Української Радянської Енциклопедії” й досі залишається маловідомою сторінкою вітчизняного минулого.

1. Черниш Н. Нариси з історії світової енциклопедичної справи : навчальний посібник / Н. І. Черниш. – К. : Наша культура і наука, 2009. – 212 с.
2. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 122.
3. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів і конференцій. 1918–1956. – К., 1958.
4. Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934) / Р. Я. Пиріг. – К., 1993. – С. 73–89 (розділ “Падіння “бастіону”).
5. Справа “Спілки визволення України”: невідомі документи і факти / [упоряд. В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал]. – К. : Інтел, 1995. – 448 с.
6. Енциклопедія // УРЕ. – К., 1961. – Т. 4. – С. 506.
7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 188.
8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 184.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 177, оп. 1, спр. 1562.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 142, арк. 61.
11. Рубльов О. С. Фундатор української географічної науки: С. Л. Рудницький / О. С. Рубльов // Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки / редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]. – К., 1991. – С. 121–129.
12. Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932) / [упоряд., вступна стаття та прим. М. Мушинки]. – Едмонтон : Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1991. – 91 с.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 238.
14. Орлов М. Проти націоналістичних настанов у роботі УРЕ: Бюлетені УРЕ № 1, 2, 3 / М. Орлов // Більшовик України. – 1933. – № 7/8. – С. 66–72.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 285.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 341.
17. Рубльов О. Долі співробітників “УРЕ” на тлі репресивної політики 30-х років / О. С. Рубльов, М. М. Фельбаба // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 207–251.
18. ЦДАВО України, ф. 4284, оп. 1, спр. 40.
19. Кудрицький А. Україна енциклопедична / А. Кудрицький, Ф. Сарана // Літературна Україна. – 1988. – № 3. – 21 січня. – С. 4.

The article discusses the establishment and publication of the “Ukrainian Soviet Encyclopedia”, in particular the difficult preparatory stages of the publication, the concept of encyclopedia, displays aspects of ideology and so on.

Key words: “Ukrainian Soviet Encyclopedia” the Soviet period, nationalist tendencies, national communism.

УДК 94 (477) : 332. 025. 26
ББК 63.3 (4 Укр) – 7я73

Ярослав Мандрик, Роман Пуйда

НАВЧАННЯ УПРАВЛІНСЬКИХ КАДРІВ СЕЛА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 30-х років ХХ ст.

У статті аналізується система освіти керівних кадрів сільського господарства радянської України 1930-х рр.

Вивчено роботу сільськогосподарських ВНЗ і технікумів, особливо різних курсів і шкіл. Показано систему закріплення цих кадрів у селах.

Ключові слова: політика радянської держави, системи освіти кадрів, керівні кадри, спеціалісти сільського господарства, культура.

Наприкінці 20-х років розпочався період у нашій історії, пов’язаний із великими втратами, грубими помилками, страшними жертвами. Розпочалася масова колективізація, яка супроводжувалася небаченою руйнацією селянських господарств, традицій